

Menno ter Braak, Johan Huizinga en Homo Ludens

door Egbert Dommering

De briefwisseling tussen de historicus Huizinga en zijn achterneef Menno ter Braak behoort tot de hoogtepunten in de brievenverzameling. Samen met een in 2011 teruggevonden brief van Huizinga aan zijn achterneef, wordt deze hier voor het eerst integraal gepubliceerd. De brieven stellen ons in staat de artikelen die Ter Braak over zijn oudoom schreef beter te begrijpen. De publicatie van het exemplaar van Huizinga's *Homo Ludens*, voorzien van de aantekeningen van Menno ter Braak, werpen bovendien een licht op de spanningen die tot het laatst toe in de verhouding tussen beide bestonden. Hierna volgt een analyse.

(1) Menno ter Braak en Huizinga: de eerste contacten, brieven en artikelen; de geestelijke vadermoord

'Menno, Menno, je bent zo'n geschikte jongen, vol humor en zelfkritiek, en niet verwaand, ondanks het hoge woord dat je voert. Ik zou zo graag eens met je praten, niet als de ene publicist tot de andere, maar als de veel oudere bloedverwant (...) Ik zou je heel precies mijn mening willen zeggen over de schrifturen, die ik van je ken, met de conclusie: ontwaak uit deze overjarige adolescentie, die je belet, je ware talenten te ontplooien.' Dat schrijft oudoom Johan, de schrijver van het wereldberoemde *Herfstij der Middeleeuwen* op 9 mei 1935 aan zijn jongere achterneef Menno. Johan en Menno stamden uit hetzelfde Groningse domineesgeslacht (Léon Hanssen, *Want alle verlies is winst*, hoofdstuk 5). 'Met Huizinga verbond Ter Braak een familierelatie én een menging van diepe bewondering en even diepe afkeer', schrijft Léon Hanssen in het tweede deel van zijn biografie (*Sterven als een polemist*, p. 280-287). Diepe bewondering: ja, even diepe afkeer: nee. W.E. Krul ('Menno Ter Braak contra Huizinga', in: *Historicus tegen de Tijd*, Groningen: Historische Uitgeverij, 1999, p. 264-287) schetst terecht een genuanceerder beeld. Er was bij Huizinga een goed bedoelde wens zijn neef te begrijpen, bij Ter Braak een voortdurende behoefte zich met zijn diep

bewonderde oom te meten en er zich tegen af te zetten: in persoonlijke contacten, brieven en artikelen.

Het beeld in de briefwisseling Ter Braak-Du Perron

Uit de correspondentie tussen Ter Braak en Eddy Du Perron waarin Menno verslag doet van zijn contacten rijst het beeld op van de opstandige achterneef die beide zoekt: afzetten en erkenning. Op 6 april 1933 schrijft Menno aan Eddy: 'Het bezoek aan Huizinga was verrassend geslaagd. Hij valt geweldig mee, is volstrekt geen professor...' (*Ter Braak-Du Perron Briefwisseling 1930-1940*, brief 353). Maar als hij hem in februari 1934 opnieuw bezoekt om hem voor wat Du Perron toen nog de oprichting van het NIC (de Nederlandse Individualistische Centrale) noemt (zie brief 536), te strikken, is het hommeles: 'Vermakelijk was een moment in dit gesprek, toen ik het had over "primitieve rechtsidealen" hij plotseling met zijn meest hautaine lachje zei: "Wil je daarover eens een boek van mij lenen, je weet er immers niets van." Toen werd ik zo giftig, dat ik hem vrij on hoffelijk heb gezegd, wat ik van dergelijke quasi-welingelichte antwoorden dacht (...) Meer dan ooit ben ik er van overtuigd, dat ik het grootste gelijk had in mijn stuk *Huizinga voor de Afgrond*' (brief 540).

Dit stuk is opgenomen in de bundel *Man tegen Man*, uit 1930 waarin Huizinga's bundel *Cultuurhistorische Verkenningen* door neef Menno op de korrel wordt genomen. Het is Menno's eerste grote krachtmeting met de professor.

Huizinga voor de Afgrond

In 'Huizinga voor de afgrond' gaat Menno de confrontatie aan. 'Wellicht schuilt de provocatie het meest in het tweeslachtige van zijn persoonlijkheid, in dat, zij het zo schijnbaar bekoorlijk en harmonisch opgeloste, dualisme van professor en dichter, waarvan zijn schrijfwijze, altijd getuigt. (...) Dit conflict dat zich hier voordoet onder het aspect van "historische wetenschap" contra "historische verbeelding" (...) is een conflict van levensbeschouwingen.' Hij verwijt oomlief dat hij in dit conflict de veilige route kiest en nooit partij is: 'Partij kiezen is onveilig; en onveiligheid komt overeen met historische waardigheid; bij Huizinga betekent voorzichtigheid en veiligheid vooral afkeer van haastige conclusies en stormachtige impulsen.'

Menno die een domineesachtergrond heeft afgezworen en als gepromoveerd historicus ook de wetenschap achter zich heeft gelaten voor een 'avontuurlijk' intellectueel leven, gaat als een 'overjarige adolescent' tegen zijn oudoom te keer: 'De *Cultuurhistorische Verkenningen* nu bewijzen, dat de hang naar begripsassurantie het bij Huizinga onmiskenbaar gaat winnen.(...) Zij trachten via een zeer veilige en zeer voorzichtige titel (geen stoutmoedige expedities, maar ...verkenningen!) het vertrouwen in de geschiedeniswetenschap en daardoor in de reddende macht der begrippen te herstellen.' Hij verwijt zijn oom dat hij niet genoeg trouw is gebleven aan het historisch-literaire verbeeldingsperspectief van het door Menno zeer bewonderde boek *Herfstij*. In het vervolg van het polemisch betoog is het alsof

wij de polemist van *Politicus zonder Partij* aan het woord horen die tekeer gaat tegen de 'vakhistorici', waar Huizinga zijn oren naar laat hangen: 'Een man als Huizinga, van geboorte voorzichtig historicus (...), maar door het "Schicksal" van zijn tijd tot voortdurende confrontatie met de ondergravers zijner wetenschap gedrongen, had zich te verantwoorden tegenover zichzelf. (...) Zo tracht hij de veilige zone der wetenschap te bereiken, zonder de kritiek der geschiedfilosofen prijs te geven, zo tracht hij het octrooi der geschiedenis te handhaven, door onwelkome verschijningen de deur te wijzen. Maar de keuze is gedaan, en een *Herfstij* behoeven wij van deze Huizinga niet meer te verwachten.' .. Menno, Menno, je was zo'n geschikte jongen..., moet de oudoom hebben gedacht toen hij deze geestelijke vadermoord voor ogen kreeg.

De confrontatie ging dieper. Menno had waarschijnlijk zijn familielid altijd benijd om de verbinding tussen verbeelding en wetenschap. Huizinga was een *fenomenoloog* avant la lettre, die in de *Herfstij* de *verschijnselen* of *levensvormen* (zelf sprak hij over de *morfologie* van de geschiedenis) van de late middeleeuwen tot leven wilde brengen, veeleer dan deze te verklaren. Dat had Menno in zijn *proefschrift* over de merkwaardige Duitse keizer *Otto III* ook willen doen. Hij had een *vie romancée* willen schrijven (een term die hij zijn oudoom in 'Huizinga voor de Afgrond' regelmatig voorhoudt als het na te streven ideaal dat wetenschap en literatuur aan elkaar verbond), maar dat was hem niet gelukt.

De Haagse lezing uit 1931

Menno kwam er in de voordracht 'Geschiedenis als wetenschap en als Fabel' in maart 1931 in Den Haag op terug (zie <http://www.mennoterbraak.nl/pdf/lezingMtB/Hanssen.pdf>). Hij neemt het daarin op voor de verbeelding van de geschiedenis, die hij tegenover de journalistiek stelt, de laatste 'verslag', de eerste 'aanschouwelijk' gemaakte herinnering. Uit zijn aantekeningen bij die lezing (opgenomen in het stuk van Hanssen): 'Het feit is in alle gevallen iets anders dan b.v. in de roman. De man met herinnering en mededeling daarvan houdt op een of andere wijze aan het werkelijk-gebeurd-zijn vast: het feit=historisch feit. Maar het feit is ook niet zonder de persoon die zich het feit herinnert en meedeelt. Het absolute feit kennen wij niet (...) Zij heeft een spanning tussen objectiviteit en subjectiviteit.' Hij die voor het feit en de objectiviteit kiest is, wat Menno, het A-type onder de historici noemt, hij die voor de verbeelding kiest (de fabel) het B-type. 'Huizinga mengtype met overheersend A, B inslagen(...). Bovendien verschillend accent in werken (*Herfstij der Middeleeuwen* en *Erasmus*).' Het is duidelijk: hij verwijt zijn oudoom dat hij na *Herfstij* teveel A-type is geworden. Oudoom/geestelijke vader heeft hem, Menno, achterneef/geestelijke zoon *verloochend!* Zo staat het in de aantekeningen: 'De tragiek van Huizinga. Hij durft (*Cultuurhistorische verkenningen*) de historische werkelijkheid afhankelijk van onszelf niet aan, durft haar ook niet afwijzen. Vandaar onzekerheid van definities, scherp verzet tegen *vie romancée*. Concurrentiegevaar; vrees dat de nieuwe banen der geschiedenis de veiligheid zullen wegnemen.' Een toehoorder vond 'het feit' dat tegelijkertijd ook 'niet-feit'

was te Hegeliaans en te vaag. Een andere toehoorder had het over 'Dr ter Braak voor de toverlantaarn.' Vielen in het vage schaduwbeeld van de toverlantaarn de figuren van oudoom en achterneef misschien toch even samen? Niet in de ogen van Menno. In 1938 schrijft hij aan Eddy in Batavia (brief 1060): 'In *Huizinga voor de Afgrond* staat eigenlijk alles, wat ik over hem te zeggen heb; dat ik daar nog te veel eer gaf aan de "vie romancée" is mijn fout, die ik volmondig erken (...)'

(2) Voorzichtige wederzijdse erkenning: over *Politicus zonder Partij* en *Van Oude en Nieuwe Christenen van Menno* en *De Schaduwen van Morgen* van Johan

Politicus zonder Partij

In een briefwisseling uit 1935 (waarin beiden én als familielid, én als publicist met elkaar verkeren) over Menno's boek *Politicus zonder Partij* had zich al iets aangekondigd van de confrontatie die zich bij *Homo ludens* voor het laatst zal voltrekken. Huizinga had *Politicus zonder Partij* aandachtig gelezen en schrijft onder meer: 'Bij Uw gebruik van het woord "grammatica" moet ik denken aan een kind dat zijn speelgoed stuk maakt, en als het stuk is, gaat huilen en schoppen (...). Ge zijt als iemand met een bord soep (deze wereld) voor zich en een lepel daarbij, die zegt: ik wil niet met de lepel eten, ik doop mijn vingers in de soep, en lik ze af. Maar als niemand kijkt toch met de lepel eet. U leeft voortdurend van het voedsel dat ge wegsmit: van de rede, van het weten, ja zelfs van de moraal. (...) Uw gehele verloochening van het weten, Uw omkering van "hoger" en "lager", uw "immoralisme" blijf ik, houd mij ten goede, goedkoop vinden, met hoeveel talent ge haar voordraagt. (...) Ge zult opnieuw antwoorden: "Ja ik weet dat alles wel, maar ik speel immers maar, als ik het woord hanteer.." Goed, maar dan speelt ge vals, want wie aan het spel meedoet (en ge moet meedoen) moet zich aan de regels houden.' De brief, die geleidelijk aan omslaat in een familiale vermaning 'Menno, Menno wat ben je een kind gebleven en wat verspil je je talenten', eindigt met: 'In het najaar stuur ik U mijn boek, waarin ik alle standpunten verdedig, die ge achter U liet: waarheid, weten, moraal. Slijp vast Uw tanden maar.'

Maar toch was de neef in zijn nopjes met de brief, die hij letterlijk per 'kerende post' beantwoordt (Huizinga schrijft 1 augustus 1935 uit Middelburg de brief, die bijzonder tijdig moet zijn bezorgd, want Menno reageert op 2 augustus met vijf dicht beschreven kantjes uit Den Haag). Hij wordt eindelijk door zijn hooggeleerde oom au serieux genomen. Hij moet de brief daarom ook meteen in kopie naar Eddy hebben doorgestuurd, want die reageert al op 5 augustus uit Parijs (brief 849).

In de Schaduwen van Morgen

Het boek waarop Menno zijn tanden moest slijpen was *In de Schaduwen van Morgen*, dat in het *Vaderland* van 27 oktober 1935 een onversneden positief onthaal van Menno kreeg

(‘Verdediging der Cultuur’). Ditmaal kwam het de achterneef, die zich inmiddels in het *Comité van Waakzaamheid* in de strijd tegen fascisme had geworpen, goed uit zijn oudoom te prijzen, ook al had hij vergeefse pogingen ondernomen hem voor dat Comité te strikken en vond hij het publieke optreden van zijn oom tamelijk potsierlijk: Op 16 december 1935 schrijft hij aan Eddy (brief 889): ‘Barstend volle zaal (...) Persfotografen met blitzlicht om s’mans Groningse profiel(...). De professor die zich uit zijn studeerkamer heeft gewaagd, en die eigenlijk volkomen gedesorienteerd is in alle dingen, die de praktijk raken.’ Maar misschien was het ook wel de vreugde om ineens een polemist, zoals hijzelf, in hem te kunnen zien. In ‘Verdediging der Cultuur’ krijgt ‘neef Johan’, zoals ze elkaar inmiddels in de correspondentie noemen, voor zijn nieuwe hoedanigheid van polemist een pluim: ‘Een voorwaardelijk polemist: zo zou men Huizinga, vooral als auteur van *In de Schaduwen van Morgen*, misschien het best kunnen karakteriseren.’ Maar dan een met een grote afkeer voor de polemie. ‘De erasmiaanse afkeer van slechte manieren kan in bepaalde omstandigheden (b.v. die waarin wij nu moeten leven) de aristocraat, die van nature een vijand is van de rechtvaardiging door polemie, maken tot een pamflettist in de goede zin van het woord; die afkeer kan hem er zelfs toebrengen het domein van de wetenschap te verlaten en “tot het volk” te spreken.(...) maar aan zijn toon zal men blijven horen, dat hij geen polemist is uit hartstocht, maar uit nood. ‘ Wel moet neef nog even kwijt dat hij in zijn strijd tegen de ‘hemdbarbaren’ (Menno’s term) Huizinga’s vertrekpunt van cultuur als een ‘hoger’ verschijnsel niet deelt. Maar een uitspraak dat wij cultuur moeten behouden door haar voortdurend opnieuw te scheppen, krijgt genade. ‘Mogen wij hieruit afleiden dat de eigenlijke waarde toch in de eerste plaats, ook voor Huizinga, bestaat in een proces, waarin vergaan en geboren worden elkaar voortdurend aanvullen en afwisselen, dat, m.a.w. cultuur een begrip is dat voortdurend *vloeiend* moet blijven en even weinig gehoorzaamt aan gecompliceerde definities als de mens zelf.’

Van Oude en Nieuwe Christenen

In een pas in 2011 teruggevonden brief van 17 augustus 1937 van neef Johan aan neef Menno reageert de eerste op *Van Oude en Nieuwe Christenen*. Het wil nog steeds niet intellectueel boteren in de familierelatie. Hij schrijft:

‘Evenals twee jaar geleden kon ik eerst niet den tijd nemen, uw boek te lezen. Lichte lectuur is het niet. Gij vergt veel van uw lezers, mijns inziens te veel. Wanneer ik uw oneindige reeks van paradoxen waarlijk alle wilde verwerken: mij eerst rekenschap geven, hoe ge ze bedoelt, en dan doordenken, in hoeverre ik er mee zou instemmen, dan had ik er maanden voor nodig.’

Dit is tot daaraan toe. De hoofdgedachte wil er bij Huizinga (misschien toch teveel een oude Christen) niet in:

‘Het komt mij voor, dat ge van het begrip ressentiment een zeer overdreven gebruik maakt.

Het wordt bij u bijna een verklaring van alles. Daartoe deugt het toch, meen ik, hoe gewichtig ook, niet. (.

Blijft over uw 'christelijke' these. Die kan ik toch bezwaarlijk au sérieux nemen. Na eerst het Christendom te hebben afgepeld tot een soort in de lucht hangende politieverordening poseert ge als 'nieuwe christen'. Ik durf mijzelf niet volmondig genoeg christen noemen om u te bestrijden, maar ik zou u graag eens in debat zien tusschen een paar goed beslagen Christen-philosophen, een calvinistisch links, een katholiek rechts.'

Huizinga was blind voor de gelijkenis tussen Ter Braak's 'gelijkheidsanalyse' en die van Tocqueville in zijn *De la démocratie en Amérique*, een boek dat hij in verband met zijn Amerika studies toch goed kende. J. Goudsblom, 'Het probleem van de hiërarchie bij Ter Braak', in: S. van Faasen (ed.), *Menno ter Braak*, Den Haag: BZZTôH 1978, p. 154: 'Evenals bij Tocqueville vinden we bij Ter Braak in *Van oude en nieuwe Christenen* het beeld van een niet te stuiten nivelleringsbeweging(...) Kennelijk ervoeren beiden de onontkoombaarheid van de hele ontwikkeling zo hevig, dat een verklaring hun nauwelijks noodzakelijk voorkwam. Waar het om ging was de uitdaging, die er in bestond niet het proces te keren (want dat zou onmogelijk zijn), maar er mee te leren leven en te trachten de rampen af te wenden waartoe het zou kunnen leiden.'

Zou Huizinga het hier niet mee eens zijn geweest? Het is vooral Menno's paradoxenmachine waar hij horendol van wordt. Of zou hij er niet meer mee willen leven en had hij zich in de *Schaduw van Morgen* al niet van deze gelijkheid afgewend?

(3) Homo ludens

Aan de hand van de uitgave met Menno's aantekeningen, de brieven en zijn stuk over Homo Ludens kunnen we de laatste, beslissende, confrontatie tussen achterneef en oudoom goed volgen. Het gaat om de door Menno geannoteerde uitgave van Homo Ludens voorzien van de summiere opdracht van Huizinga 'V.d.S. 22.XI.1938', die hier voor het eerst integraal wordt gepubliceerd, zijn bespreking naar Horatius' spreuk getiteld 'Nec lusisse pudet' ('sed non indicidere ludum' in het volledige citaat dat is geïmpliceerd in de verkorte titel: 'Men schaamt zich niet gespeeld te hebben maar wel met spelen niet op te houden') van het boek in het *Vaderland van 25 december 1938*, en Huizinga's verse reactie op die bespreking in zijn brief aan 'Waarde Menno', amper vier dagen later op 29 december 1938. Die confrontatie is daarom zo interessant, omdat Huizinga zich in *Homo Ludens* begeeft op het gebied van Menno: het spel. In zijn verdediging op ooms kritiek op *Politicus zonder partij* had Menno op 2 augustus 1935 immers geschreven: 'Uw betoog is een poging mij op innerlijke tegenstrijdigheid te betrappen. (...)Die innerlijke tegenstrijdigheid nu geef ik U bij voorbaat toe. Iemand die de grammatica verloochent en haar als cultuurmens de godganselijke dag gebruikt, beweegt zich in deze paradox of "eenheid der tegendelen". Omdat hij alle consequenties van het logisch betoog trekt en zich desondanks met zijn eigen logica niet wil

vereenzelvigen, is hij voor een *wel* “grammatische”, *wel* zich met de eigen logica vereenzelvigende mens een paradoxale figuur, een *speler*.’

Huizinga probeert in het boek dat de ondertitel draagt *Proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur*, cultuur tot spel te herleiden, en daarmee begeeft hij zich op hetzelfde gladde ijs als zijn achterneef. Is alle cultuur spel, is alle denken spel? Huizinga worstelt met deze uiterste, volgens Menno onontkoombare, consequenties.

Menno's opmerkingen in de kantlijn

Homo Ludens centrale stelling is dat het spel aan de cultuur vooraf gaat. In de opzet van het boek wordt eerst een bepaling van het begrip spel beproefd. Vervolgens wordt in een tiental hoofdstukken het spelelement in verschillende cultuursectoren gedemonstreerd: de taal, de krijg, de rechtspraak, de kunst enzovoort. Dat gaat ongeveer zo. De sofistieke discussiemethode in de vroeg Griekse filosofie ziet Huizinga als een spelvorm (p. 214): ‘Tussen deze “Spielereien” , de gewichtige kunstredvoeringen van de sofist en het Socratische wijsgerig twistgesprekken zijn de overgangen geleidelijk. Het sofisme staat vlakbij het gewone, als vermaak bedoelde raadsel, . Maar daarmee evengoed bij het heilige cosmogonische raadsel. De sofist Euthydemus speelt de ene keer met een kinderlijke grammatische en logische drogreden, de andere keer ligt zijn vraag aan de rand van het kennis en wereld raadsel.’ Als Menno op deze plaats in de kantlijn noteert: ‘Is dat niet hetzelfde?’ dan voel je al wel welke kant het in zijn recensie op zal gaan. Maar als oom zijn neef tegemoet komt in de volgende passage is het ook niet goed. (p. 219): ‘De betekenis van de bij de sofisten geliefde vorm van de antilogie of dubbele rede ligt overigens niet in de louter ludieke waarde van die vorm. Het is tevens de strekking, de eeuwige ambiguïteit van het menselijke oordeel op pregnante vorm uit te drukken: men kan het zo zeggen, maar ook zus.’ Menno zet een golflijntje onder dat ‘tevens’ met een vraagteken in de kantlijn, en een dikke affirmatieve streep onder ‘de eeuwige ambiguïteit’. Het is duidelijk: dat ‘tevens’ had er niet mogen staan. En in de vervolgzinnen zijn ‘immoreel’ en ‘waarheidszin’ ook van golflijntjes en vraagtekens in de kantlijn voorzien: De Nietzsche-iaan Ter Braak bevindt zich geheel ‘jenseits’ van deze plaatsbepalingen. Bij de zin op p. 220 gaat het helemaal mis: ‘Indien inderdaad, zoals sommige willen, Nietzsche het agonistische standpunt van de wijsgeer geacht moet worden te hervatten, heeft hij daarmee de filosofie teruggevoerd in haar overoude sfeer van oorsprong in de primitieve cultuur.’ Menno, die Nietzsche op het voetstuk van de allermooiste filosofie heeft geplaatst, zet een verontwaardigd ‘hè?’ in de kantlijn: wat heeft neef Johan weinig van Nietzsche begrepen. Misschien is hij in dit hoofdstuk behoorlijk opgewonden geraakt over de Leidse professor. Bij (p. 225) ‘Het gehele bedrijf van de middeleeuwse Universiteit nam spelvormen aan,’ noteert hij in de kantlijn: ‘Ook van oude universiteit. Leidse kak b.v.’ Dat vond hij kennelijk wel van Huizinga. Op 4 mei 1936 doet hij verslag aan Eddy van zijn ontmoeting met de Spaanse filosoof Ortega y Gasset,

die goed bij hem in de smaak was gevallen (brief 933): 'Hij is in de discussie zeer levendig en mist alle Huizinga-kak van de professor.'

Wat is spel? Het spel van Menno is menens, van Huizinga ..spel

Het eerste hoofdstuk dat over begripsbepaling gaat is behoorlijk door de lezer bewerkt. Huizinga's omcirkelende benadering van het spelbegrip is vaag. Hij behandelt wel de hoofdkenmerken van het spel: het afgescheiden zijn van de werkelijkheid, het strijdelement (wat Huizinga noemt het 'agonale' element, zoals de Grieken de wedkamp noemden), het 'om zich zelfs wil' bestaan van het spel dat een verloop heeft en 'gelukt moet zijn', de 'ernst' van de spelregels (er is geen tegenstelling tussen 'ernst' en 'spel': zoals de oom Menno in zijn brief van 2 augustus 1935 met commentaar op *Politicus zonder Partij* had voorgehouden: de spelregels *moeten* in acht worden genomen). Maar hij rekent wel heel veel regelgebonden gedrag van mensen tot een spel: rite, het raadsel, muziek, ceremonie.

Ook verlaat de van huis uit taalkundige zich wel erg op het woord en de etymologie der woordbetekenissen en verwacht hij letterlijk en figuurlijk taalgebruik (zoals in het woord *toneelspel*). En hoewel het boek beroemd is geworden om de term 'ludiek' onderscheidt het niet voldoende tussen *spelhouding* en *spel*. Maar dat is toch niet Menno's voornaamste bezwaar: het gaat hem niet ver genoeg. Toch komt de hoog-culturele oom een eind in de richting van de nihilistisch-culturele neef: (p. 6) 'De grote oorspronkelijke activiteiten van de menselijke samenleving zijn alle reeds doorweven van het spel. Neem de taal, dat eerste en opperste werktuig dat de mens zich vormt om te kunnen meedelen, leren, gebieden. De taal waarmee hij onderscheidt, bepaalt, vaststelt, kortom noemt, dat wil zeggen de dingen verheft in het domein van de geest. Al spelende springt de taalvormende geest van het stoffelijke over op het gedachte.' 'Geest' en 'gedachte' zijn onderstreept en van een vraagteken voorzien. Had de Leidse oom dat nu maar weggelaten. Duidelijker voltrekt de tegenstelling zich op pagina 10. Huizinga schrijft: 'Het begrip spel blijft merkwaardig los te staan van al de overige gedachtenvormen, waarin wij de structuur van het gemeenschapsleven en het geestesleven kunnen uitdrukken.' Menno noteert in de kantlijn: 'Maar geldt dat niet voor elk begrip op deze wijze van andere begrippen geïsoleerd.' P. 11, H.: 'Spel is allereerst en bovenal een vrije handeling.' M. in de kantlijn: 'Vrij waarvan?'

Maar er zijn ook instemmende onderstrepingsen. Zo in hoofdstuk II waarin Huizinga de betekenis van het woord 'spel' in de verschillende talen onderzoekt en de relativering van de tegenstelling 'spel' en 'ernst' laat zien (p. 64-65): 'In het algemeen kan men misschien concluderen dat de termen voor 'ernst', hetzij in het Grieks, het Germaans of elders, een secundaire poging der taal demonstrenen, om tegenover het algemene begrip van 'spel' dat van 'niet-spel' uit te drukken. Die uitdrukking vond men dan in de sfeer van 'ijver, inspanning, moeite', hoewel deze op zichzelf alle ook aan het spel verbonden kunnen zijn.' Het eindvonnis staat niet in de kantlijn van de slothoofdstukken XI 'Beschavingen sub specie ludi' en XII 'Het spelelement in de hedendaagse cultuur', typische cultuurpessimistische

beschouwingen à la Huizinga waarin hij het verval van de spelvormen in de beschaving op een rij zet; met fraaie, typische Huizinga passages als (p. 253): 'Een staat is nooit louter nuttigheids- en belangeninstelling. Hij stolt op het vlak der tijden als een ijsbloem op een ruit, even grillig, even vergankelijk, even schijnbaar noodwendig bepaald.' Of (p. 254): 'Beziet men de sprekende resten van die grootscheepse stedenbouw, dan moet de vraag rijzen, of de functie dier steden als cultuurcentra ooit in evenredigheid heeft gestaan tot haar pompeuze pretentie.'

Het artikel over Homo Ludens

Het eindvonnis wordt geveld in het opstel 'Nec luisse pudet' naar aanleiding van de slotpassage van *Homo Ludens* op p. 308:

'Wie in de eeuwige wenteling van het spel-ernst begrip zijn geest voelt duizelen, vindt het steunpunt, dat hem in het logische ontzong, terug in het ethische (...) In ieder zedelijk bewustzijn, dat gegrond is in erkenning van gerechtigheid en genade, komt de vraag spel of ernst, die tot het laatst onoplosbaar bleef, voor goed to het zwijgen.'

Menno over dit slot: 'Zo verontschuldigde de dominee Beets de Hildebrandperiode van zijn *Camera Obscura* door het motto: "Nec luisse pudet, sed non incidere ludum"- het is geen schande te spelen, maar wel met spelen niet op te houden. Waarom doet dit slot aan als een nederlaag? Niet om het woord "ethisch", dat immers zoveel kan betekenen, maar om de manoeuvre die het hier symboliseert. Huizinga's boek immers ontleent zijn bijzondere waarde juist aan het agonale karakter van de voordracht; de toeschouwer woont een wedstrijd bij tussen de begrippen "ernst" en "spel", hij blijft voortdurend geïnteresseerd bij de "agoon" op het gebied van de taal, van de rechtspraak, van de oorlog, van de filosofie, van de poëzie, van de muziek; zijn aandacht wordt steeds meer gespannen, hij verwacht een apotheose of een knock-out, of een "tot hier en niet verder".. en dan valt hij in een kuil, hij wordt naar huis gestuurd met een preekje, waarmee hij het o zo graag eens, alleen *niet* na de lectuur van een boek van een dergelijke importantie(...) Huizinga valt uit zijn eigen spelregels, die hij zo schitterend had volgehouden, hij valt uit zijn agonale stijl, en daarom hebben *wij* het gevoel in een kuil te vallen.' M.a.w. de hooggeleerde is tenslotte volgens de hoog-culturele regels de soep met een lepel gaan eten. Hij houdt met spelen op, juist op het moment dat Menno het echt leuk begon te vinden.

Huizinga's reactie

Huizinga reageert vooral op de vergelijking met Nicolaas Beets als door een wesp gestoken. In de bewuste brief van 29 december 1938 schrijft hij:

'Gij hadt gewild dat ik tot het laatst in een polemische houding tegenover de ernst (die ik toch zelf al lang als secundair had gekwalificeerd) was blijven staan, en waar ik mij tenslotte een uitweg baan in het ethische en in een waarheidsbegrip, valt ge mij af, en spreekt van

“stichtelijk” en van “Nec luisse pudet”, alsof ik dat evenals wijlen, altijd wijlen Beets bedoelde!’

‘En nu geef ik toe: dat slot is formeel een noodslot, stilistisch te abrupt, en logisch ook. Ook bij mij draaide het wiel nog steeds door en ik moest het ergens stop zetten. Maar dat was geen verzaking. Want tegelijkertijd is mijn beroep op het ethische als oplossing mijn diepste overtuiging.’

‘Gij wilt mij altijd weer inlijven bij domineesland, waarvan ge zelf afscheid hebt moeten nemen. Ik heb dat nooit behoeven doen: mijn vader had dat al gedaan (en toch ook uw grootvader) en ik heb er nooit in geleefd.’(...)

‘Vanaf ongeveer 1900 af is mij steeds stilliger de buiten elke confessionele aanvaarding om als opperste richtsnoer van alle menselijk leven de christelijke zedenwet bewust geworden, waarbij zich veel later nog de overtuiging voegde dat in enkele van de leerstellige begrippen de meest adequate uitdrukking van ons bestaan gelegen is. (...)’

‘In dat licht is voor mij Uw term van een “stichtelijk afscheid” er wel erg “naast”.’

Het wiel dat neef Johan ergens had stopgezet toen hij de deur Protestantse Kerk achter zich dicht trok, was bij neef Menno, toen hij dezelfde deur voor de laatste keer passeerde, door blijven draaien.

De Schaduwen van Vandaag: de taalspelen van de filosoof Wittgenstein en de agonistische politiek van de politicologe Chantal Mouffe

Ludwig Wittgenstein, Huizinga en Ter Braak

De Oostenrijkse filosoof Ludwig Wittgenstein (1889-1951) scheelde maar drie jaar in leeftijd met Menno ter Braak (1902-1940). Toch zijn diens publicaties geheel aan de Nietzsche adept voorbij gegaan. Nu zou hij waarschijnlijk niets hebben gezien in de schrijver van het *Tractatus logico-philosophicus* (in 1973 door W.F. Hermans in het Nederlands vertaald), waarvan een Duitse versie met een Engelse vertaling voor het eerst in 1922 verscheen. In dat boek verdedigt Wittgenstein het standpunt dat, mits we maar de formeel juiste logische taal der proposities zouden hanteren, wij (onze geest) een juist beeld van het Universum zouden hebben. Buiten dit logische beeld viel er niets over de wereld te zeggen. ‘Wovon man nicht sprechen kan, darüber muss man schweigen’, luidt de beroemd geworden laatste zin van het Tractatus. Ter Braak zou meer gecharmeerd zijn geweest van de latere Wittgenstein van de *Bluebook* en *Brownbook* uit de jaren dertig (maar pas voor het eerst uitgegeven in 1958) of de *Philosophische Untersuchungen* (voor het eerst uitgegeven in 1953). In deze boeken breekt de filosoof volledig met de zekerheid van het Tractatus. Wij zijn in onze beweringen over de wereld gevangen in de taal. Wij zijn voortdurend

gedwongen om ons te engageren in een 'taalspel' met eigen regels. 'Grammatica' zou ter Braak zeggen. Onze kijk op de werkelijkheid wordt bepaald door de taalspelregels die wij toepassen. Het zien van de werkelijkheid is altijd een 'zien als'. We kunnen onze visie van de werkelijkheid alleen veranderen door het spel te breken of een ander spel te gaan spelen: De werkelijkheid in een nieuw taalspel te 'zien als'.

Wittgenstein stelt het taalspel van het kind dat aan de hand van bijzondere gevallen de betekenis van een woord leert kennen ten voorbeeld: 'The study of language games is the study of primitive forms of languages or primitive languages.' Wetenschappers hebben door de 'craving for generality' zichzelf verschanst in een wetenschappelijke taal die zij voor de 'ware' houden; zij zien de oorspronkelijke taalspelen niet meer. Stond Huizinga zo ver af van deze tweede Wittgenstein van de taalspelen? Ook hij wilde afstand nemen van de 'craving for generality'. Of toch weer niet. Daar ligt de controverse tussen de beide neven. In het licht van de discussie tussen de beide neven die hierboven werd weergegeven, loont het de moeite hen enige passages uit het *Bluebook* (p. 17-18) voor te leggen:

'The craving for generality is the resultant of a number of tendencies connected with particular philosophical confusions. The tendency to look for something in common to all entities which we commonly subsume under a general term- We are inclined that there must be something in common to all games, and that the common property is the justification for applying the term "game" to various games; whereas games form a *family* the members of which have family likeness. (...) Philosophers constantly see the method of science before their eyes, and are irresistibly tempted to ask and answer questions in the way science does. This tendency is the real source of metaphysics, and leads the philosopher into complete darkness.'

'Kijk' zegt Johan tegen Menno, 'dat is precies wat ik bedoel; ik ging op zoek naar de familiegelijkenissen van het spel.' 'Nee oom,' antwoordt Menno, 'je houdt vast aan het centrale spel van de wetenschap en het "geloof" van Nicolaas Beets dat er een begin en een eind aan het spel is, binnen de ernst van de officiële filosofie en wetenschap. U zet het wiel van Wittgenstein stil en ik houd het draaiende.' 'Maar ondertussen eet je je soep wel met een lepel', repliceert oomlief. 'Ik doe alsof', antwoordt Menno.

Chantal Mouffe, Huizinga en Ter Braak

Chantal Mouffe is in de politicologie van het begin van de 21^e eeuw nogal in trek geraakt door haar boek *On the Political* (2005). In dit boek knoopt Mouffe aan bij de denkbeelden van de Duitse staatsrechtgeleerde Carl Schmitt *Der Begriff des Politischen* (1927). Het is dit werk dat Huizinga aan het slot van van *Homo Ludens* (p. 303) met afgrijzen aanhaalt. Carl Schmitt was op het moment van het schrijven van *Homo Ludens* al een gerespecteerde Nazi, die door Huizinga in de brief over *Politicus zonder Partij* van 1 augustus 1935 werd aangeduid als de kroon-jurist van Hitler. Schmitt ontwikkelt in zijn boek de gedachte dat het

in de politiek slechts gaat om vriend tegen vijand, die elkaar in haat moeten bestrijden. Huizinga ziet Schmitt als het schoolvoorbeeld van de verwording van de politiek waar het spelelement geheel uit is verdwenen: 'In vroeger tijdperken moge de agonale factor in de krijg krachtig werkzaam zijn geweest, de hedendaagse oorlog draagt een karakter, dat hem boven de oude wedkamp verheft. Het berust op het "vriend-vijand"- beginsel(...) de andere groep is steeds of uw vriend of uw vijand. Vijand betekent niet *inimica*, d.w.z. persoonlijk gehate, laat staan boze, maar enkel *hostis*, d.w.z. de vreemde, die uw groep in de weg staat of in de weg treedt. Zelfs als mededinger of tegenspeler wil Schmitt de vijand niet beschouwd zien. Hij is volgens hem enkel tegenstander in de meest letterlijke zin des woords, dus degenen, die uit de weg moet worden geruimd.'

Oomlief speelt Schmitt uit tegen zijn achterneefje in de brief van 1 augustus 1935 naar aanleiding van het hoofdstuk 'Een zonde tegen de Heilige Geest' in *Politicus zonder Partij*. Menno verwerpt daarin de waarheid, en ziet alleen nog iets in vriend-vijand denken. Menno schrijft: 'Ik twijfel niet meer aan de Waarheid of aan waarheden; de waarheid kan mij niet meer *schelen*. Dat ik zo dikwijls aan de geprikkeldheid van tegenstanders merk, dat "waarheden" zeggen blijkbaar een vorm is van mijn aanval: welke voldoening geeft het mij nog behalve die van een gewone slag! Bij het formuleren van een gewone "waarheid" (de geheimen van de grammatica in dienst van mijn belang), denk ik slechts aan de mogelijke vriend die met mij de nederlaag van de vijand als een triomf van onze gemeenschappelijke campagne zal ondergaan.' Oom reageert hier in de brief op: 'U zegt: "De waarheid kan mij niet meer schelen." Uw hele theorie leidt u midden in het kamp van de existentiële filosofie en de aanbidding van het "bestaan" met verheerlijking van geweld en van Blut & Boden. Uw vriend-vijand these als zuiver menselijke fundering van alle cultuurverhoudingen overtroeft en overtreft die van Hitler's kroonjurist Carl Schmitt, die haar alleen toepassen wil op het politieke. Wat heeft U er van weerhouden, een vurig nazi te worden? Lach nu eens even...' Grapje, Menno. En daarin kunnen we oom bijvallen. Het spel dat Menno in zijn werk speelt is bloedserieus. Anders dan bij de latere speler Karel van het Reve, valt er bij de lectuur van Menno niet veel te lachen!

Mouffe brengt opnieuw het vriend-vijand concept in het centrum van het politieke handelen. Maar het moet niet *antagonistisch* zijn zoals bij Schmitt, maar *agonistisch* (van het Griekse *agon*), schrijft zij zonder dat zij klaarblijkelijk *Homo Ludens* kent (het boek wordt nergens in haar verhandeling aangehaald). Zij vindt (In navolging van Canetti's *Masse und Macht* uit 1960 – 'Das Wesen des parlamentarischen System') de parlementaire praktijk bij uitstek het veld van de agonistische (spelende) strijd tussen vriend en vijand. Wat zouden de neven van deze door Mouffe geproclameerde wederopstanding van Schmitt en het spel hebben gevonden? Neef Johan zou waarschijnlijk vermoed het laatste hoofdstuk van *Homo Ludens* hebben opgeslagen, en voorlezen dat hij reeds had aangetoond dat de parlementaire praktijk een spelelement vertoonde; hij spreekt van *parlementaire spelzeden* (p.298-299). Maar kijkend naar de politieke (parlementaire) praktijk van vandaag zou hij

pagina 296 er bij pakken en voorlezen: 'Een aantal eigenschappen (...) zijn het ontbreken van gevoel voor humor, het warmlopen op een woord, de verregaande ergdenkendheid en onverdraagzaamheid tegenover niet-groepsgegoten, de mateloze overdrijving in lof en blaam, de toegankelijkheid voor elke illusie die eigenliefde of het beroepsbesef vleit. Veel van de pueriele trekken vindt men ook in vroegere beschavingstijdperken vertegenwoordigd, doch nooit in de massaliteit en met de brutaliteit, waarmee zij zich nu in het openbare leven breed maken.' Menno zou wel voor de gespeelde vriend-vijand opstelling voelen die hij in *Politicus zonder Partij* etaleert. Maar kijkend naar de opmerkelijke metamorfose van Carl Schmitt, van kroon-jurist van Hitler in de grote politieke denker van de 21^e eeuw, inspiratiebron van een nieuwe politicologie, zou hij misschien een passage uit de *Nieuwe Elite* voorlezen: 'Het kan nooit kwaad te onthouden hoe nihilistisch wij zijn geworden ook als de schijn anders zegt. Want veelzeggender dan de heerschappij van de "massa-elite", van de geëmancipeerde bruut, is de instinctloosheid der schoolmeesters, die niet slechts gedwongen, maar met zwakzinnige geestdrift de Opperbruut hebben vereerd als de werkelijke autoriteit. (...) Zonder te beseffen dat zij marionetten waren van een propagandacentrale, hebben zij, de vakfilosofen (...) het spel gespeeld van de meester, die lakeien van de geest behoefde.'

De toverlantaarn van de tijd

Als wij de toverlantaarn van 'Dr. ter Braak', die een van de toehoorders bij de lezing in Den Haag zag als het geromantiseerde beeld van de geschiedenis omdraaien naar de toekomst en projecteren op de taalspelen van de filosofie en de politieke 'strijd' van de eenentwintigste eeuw, zien wij dan de schaduwen van oom en neef niet versmelten? En zien wij *hun* discussie niet samenvloeien met de *onze*? Het is deze verrassende conclusie die we kunnen trekken na zorgvuldige bestudering van deze korte, maar rijke correspondentie, potlood aantekeningen in een boek en een handvol artikelen, geschreven in het heftige psychologisch spanningsveld van de verre neven tegen de achtergrond van de tijd waarbij zij beiden, ieder op hun manier, intensief waren betrokken.